

राक्षस कोण होते ? ऐतिहासिक मूल्यमापन

प्रा. जितेंद्र सुरेश भामरे
कोकण ज्ञानपीठ, कर्जत
महाविद्यालय, कर्जत, रायगड
डॉ. स्वप्ना हेमंत समेळ
बिल्गा महाविद्यालय, कल्याण

राक्षसांचे उत्पत्तीस्थान व वस्तीस्थान

असूर हे आर्यांचे बंधू असून ते बहुत करून इराणातील झेंड लोकांचे पूर्वज होते. अर्थात राक्षस हे हिंदूस्थानचे मूळ रहिवासी असल्यामुळे त्याच्यापासून अगदी भिन्न होत. भारतीय पुराणावरून असे दिसते की, असूर हे अदितीची सवत जी दिती हिचे पुत्र होते व देव ज्या प्रदेशात राहात त्याच प्रदेशात ते राहात असत. देव करीत तेच यज्ञ असूर करीत व देव ज्या षक्तींना भजन त्यांनाच तेही भजत. ययाती असूरांच्या राज्यात वाट चुकून गेला असता असुरांचा राजा जो वृषपर्ण त्याच्या कन्येची त्याने विवाह केला. या कथेवरून हिंदूस्थानातील आर्य व असूर हे किती निकट राहत असत व त्यांचा परस्परांतील संबंधही किती निकट होता हे दिसून येते. सारांश असूर हे आर्यांचे बांधव होते.(1)

याच्या उलट राक्षस हे अगदी भिन्न लोक असून त्यांची नावे अमरकोषात यमाच्या नावानंतर दिलेली आहेत. त्यांची उत्पत्ती रामायणात पुढील प्रमाणे वर्णन केली आहे. "ब्रम्हाने जल उत्पन्न केल्यावर" त्याच्या रक्षणार्थ काही प्राणी उत्पन्न केले त्यापैकी जे काही भुकेलेले होते ते 'आम्ही रक्षण करू' असे म्हणाले. आणि 'जे भुकेलेले नव्हते ते आम्ही यज्ञ करू' असे म्हणाले. पहिल्या लोकांना ब्रम्हाने राक्षस हे नाव दिले. व दुसऱ्यांना यक्ष हे नाव दिले.(2)

वरील कथेवरून दोन अनुमाने काढता येतील. एक, राक्षस हे मनुष्य जातीचे असून ते समुद्र तीरावर राहून जलांचे संरक्षण करीत व त्यांचे संबंधी जे यक्ष यांच्यापेक्षा राक्षसांचा स्वभाव निराळा असून त्यातील विषिष्ट धर्म म्हणजे खादाडपणा हा होय. अथवा दुसऱ्या षब्दात बोलावयाचे झाले तर ते क्रूर व नरमांसभक्षक होते. यक्ष व राक्षस हे परस्परांचे संबंधी होते हे, दोघेही आपल्याला पुण्यजन म्हणवून घेत यावरून दिसून येईल. रावणाची यक्षराज कुबेर याचे नाते होते असे म्हटले आहे. त्यावरूनही हीच गोष्ट सिध्द होते. आणि लंका ही पूर्वी कुबेराची असून त्याने ती आपल्याला याच गोष्टीच्या अनुरोधाने लावता येईल. या दोन्हीही जाती पूर्वी दक्षिणेकडे राहत असाव्या परंतु यक्षांना येथून त्यांचे क्रूर बंधू जे राक्षस यांनी वर उत्तरेकडे हाकलले असावे.(3)

राक्षसासंबंधी बोलावयाचे तर वर दिलेल्या रामायणातील गोष्टीवरून ती एक हिंदूस्थानच्या दक्षिण समुद्र किनाऱ्यावर राहणारी नरमांसभक्षक जात असावी हे स्पष्ट होते या नरमांसभक्षक जातीचे अवषेष अजुनही अंदाज, बार्निओ, सुंडा आणि हिंदी महासागरातील इतर बेटे यावर दिसून येतात. आर्यांनी ज्यावेळी दक्षिणेवर स्वारी केली त्यावेळी सालकंटकट नावाची राक्षसांची एक जात लंकेत होती असा रामायणात उल्लेख सापडतो. अगस्थ ऋषींच्या काळी सिंहलद्वीपात या नावाची एक नरमांसभक्षक जात राहात असे धरून चालण्यास हरकत नाही. राक्षस प्रथम या बेटात राहात असत. व नंतर त्यांनी आपल्या वसाहती हिंदूस्थानात वाढविल्या व पराक्रम गाजविले किंवा ते प्रथमच हिंदूस्थानात राहात होते हे स्पष्ट कळत नाही. परंतु मेक्सीकोतील रहिवाशांप्रमाणेच आपल्या लहानप्या राज्याबाहेर अवाढव्य अशा प्रदेशावर त्यांचा ताबा होता यात मुळीच संषय नाही. गोदावरी जवळील जनस्थानापर्यंत इतक्या दूर प्रदेशात निरनिराळ्या ठिकाणी त्यांच्या अधिकाऱ्यांच्या हाताखली त्यांची त्यांची ठाणी असत. किंबहुना उत्तरेतही लांबवर खुद्द यमुनेच्या दक्षिण तीरावर राक्षस सापडत असत.(4)

नरमांसाषन प्रवृत्ती –

दक्षिण हिंदूस्थानातील अर्वाचिन रहीवाषी बहुतेक कृष्णवर्ण आहेत. त्याचप्रमाणे राक्षसांचा वर्णही काळा असला पाहिजे हे निःसंशय होय. पार्वभागाच्या ठायी आर्यांचा शुभ्र वर्ण ठेऊन केलेली राक्षसांच्या कृष्णवर्णाची वर्णने रामायणात भरपूर आहेत. परंतु जरी वर्णाने काळे असले तरी ते रूपाने मात्र कुरूप नव्हते. त्यांचे अवयव नीटनेटके आणि रेखीव असून पुष्कळदा सुंदर व आकर्षकही असत. दक्षिणेतील कृष्णवर्णीयांमध्ये सुध्दा हल्ली अषी मनोहर स्वरूपाची माणसे पुष्कळ दृष्टीस पडतात. कित्येक राक्षसी सुंदर व निटस होत्या असे रामायणात पदोपदी वर्णिलेले आहे. (5)

मोकळे केस, बाहेर लोंबणारी जीभ, तप्त गोळ्याप्रमाणे लाल डोळे, वाघाप्रमाणे पुढे आलेले दात, पुढे आलेली व भितीप्रद हनुवटी आणि आक्राळविक्राळ अवयव इत्यादींनी युक्त असा एक भयंकर प्राणी ही जी राक्षसा संबंधी अर्वाचीन कल्पना, तिच्याषी वरील वर्णने विसंगत आहेत. राक्षसा संबंधी लोकांत जी कल्पना आहे त्याप्रमाणे राक्षसांचे विस्तृत वर्णन येथे दिल्यास ते फार किळसवाणे होईल. राक्षस हे मनुष्य जातीचे षत्रू असल्या कारणाने पुढील काळात त्यांच्यावर असल्या भयंकर स्वरूपाचा आरोप करण्यात आला असावा. पिषाच्चे आणि राक्षस यांच्यावर जगातील सर्व लोकांकडून अस्वाभाविक व किळसवाण्या स्वरूपाचा आरोप करण्यात आला आहे. परंतु वाल्मिकीच्या मूळ रामायणात राक्षसा संबंधी असल्या कल्पनेला मुळीच थारा नाही. (6)

रावणाने सीतेला जेव्हा बंदीत ठेवले होते त्यावेळी तिला भिवविण्याच्या उद्देशाने तिच्या सभावेती कुरूपतम अषा पुष्कळ राक्षसींना बसविण्यात आले होते. प्रतिरावण असा जो मेक्सिकोचा राजा मॉटेझुमा याने केलेल्या कुरूप मानवाच्या संग्रहाविषयी जेव्हा आपण वाचतो तेव्हा रावणाच्या पदरी अषा कुरूप स्त्रिया असतील या कल्पनेस जास्तच पुष्टी मिळते. मेक्सिकोचे इतिहासकार प्रेस्कॉट म्हणतात, "आपल्या नेहमीच्या ठरीव नियमांना छंदिष्टपणाने सोडून देऊन सृष्टीने ज्याची रचना केली आहे असे खुजे, अगडबंब, व दुर्दैवाने इतर विकृत स्वरूप झालेले मानव यांच्या चमत्कारीक संग्रहांचा उल्लेख करण्याचे मला विसरून चालणार नाही. हे असले अगडबंब व क्रमबाह्या प्राणी आपल्या संस्थानचे एक अंगच होत असे आज्ञाटेक राजे मानीत." (7)

राक्षसांची नरमांसाषन प्रवृत्ती ही त्यांच्या स्वरूपविषयीच्या लोकांच्या वाकड्या-तिकड्या कल्पनेला दृढ करण्यास कारणीभूत झाली असेल किंवा कदाचित ती त्या कल्पनेचेही मूळ असू शकेल. मेक्सिकोतील आज्ञाटेक लोकांच्या 16 व्या षतकातील इतिहासाचे उदाहरण जर डोळ्यापुढे नसते तर इतर दृष्टीने पुष्कळच सुधारलेला परंतु नरमांस भक्षणाच्या तिरस्कारार्ह पध्दतीला चिकटून असलेला असा संबंध देशच्या देश असू शकेल अषी कल्पना करणे सुध्दा कठीण झाले असते. आज्ञाटेक लोकांप्रमाणेच राक्षस जीवंत मनुष्यांच्या मांसावर निर्वाह करीत व मेजवान्याही करीत. इतर लोकांमधून धरून आणलेल्या कैद्यांच्या मांसावरच नेहमी अवलंबून न राहता ते आपल्या जातीतील लोकांचेही मांस कधी कधी खात असावे व त्यावरूनच त्यांना यातु किंवा यातुधान ही नावे पडली असावी ते इतर मांस म्हणजे पशूपक्षांचे मांस व षाकांन्ही भक्षण करीत असे रामायणात वर्णिलेले आहे. (8)

विंध्य पर्वतांची रांग व तीबरोबर सातपुड्यांची रांग या फार रूंद आहेत. हा पर्वतमय प्रदेश गंगेच्या दक्षिण तिरापासून मध्य हिंदूस्थानातून आणि मध्य प्रांतातून व-हांडपर्यंत पसरलेला आहे. याच प्रदेशाला दख्खनचा उत्तर प्रदेश म्हणता येईल. प्राचीन काळी या पर्वतमय प्रदेशातून जाणे अत्यंत दुर्घट होते. अगस्थाने मात्र मोठ्या धैर्याने हा प्रदेश ओलांडला आणि दक्षिणेत वसाहत केली. व त्यानंतर तो हिंदूस्थानात पुन्हा परत गेला नाही अषा रितीने त्याने विंध्य प्रदेश ओलांडणे व्यवहार्य आहे. असे सर्वास दाखवून दिले. (9)

मध्य प्रांत अथवा दंडक हे प्रांत अलीकडेपर्यंत भयंकर होते आणि तेथे वसाहत करून राहाणारे ब्राम्हण जरी वीर असले तरी वाङ्मय विषयक, धार्मिक अगर, षेतकी विषयक कामात त्यांचा बहुतेक वेळ व षक्ती खर्च होत असल्यामुळे त्यांना उत्तरेकडील क्षेत्रीय राजांची मदत घ्यावी लागे. दषरथ माझा मित्र आहे असे अगस्थ रामाला सांगतो व दषरथाने दंडकातील राक्षसांवर पुष्कळ स्वाऱ्या केल्या असा उल्लेख सुध्दा रामायणात आपल्याला सापडतो. असल्या स्वाऱ्यांपैकी एका स्वारीत आपला प्राण वाचविल्याबद्दल त्याने कैकयीला वर दिला होता असे म्हटले आहे. दंडक अथवा गंगा आणि गोदावरी यामधील जंगली प्रदेश यात जरी उत्तरेकडील क्षेत्रीय राजांची मदत असलेल्या ब्राम्हण वसाहती होत्या तरी सुध्दा लोकांना तो प्रांत फार भितीप्रद वाटे. रामाच्या ठिकाणी या आधी आर्य व राक्षस यामध्ये पुष्कळ युध्दे झाली असे ते स्थल असून राक्षसांच्या विरुद्ध लढणारा राम सर्वांत बलिष्ठ योध्दा होता यात मळीच षंका नाही.⁽¹⁰⁾

रामायणातील राक्षसांची नावे प्रत्येकाच्या वक्तीविषयक विषेषावरून दिलेली आहेत. प्रथम रावणाचे नाव घेतल्यास त्याचा नाद सिंहनाद करणारा हा आहे. त्याची दुसरी नावे दषग्रीव, दषमुख ही त्याची दहा मस्तके अथवा दहामुखे दाखवितात. त्याच्या भावाचे नाव कुंभकर्ण त्याचा अर्थ कुंभासरखे ज्याचे कान आहेत असा होतो. बिभिषण याचा अर्थ भयंकर असा आहे. मेघनाद हे रावणाच्या पुत्राचे नाव असून त्याचा अर्थ मेघासारखा आवाज करणारा असा आहे. त्याची बहिण षूर्पणखा या नावाचा अर्थ सुपासारखी नखे असणारी असा आहे. त्याच्या एका भावाचे नाव ष्वर अथवा गाढव असून दुसऱ्याचे दुषण अथवा निंद्य हे होते. रावणाच्या सेनापतींची नावे सुध्दा या तत्वाला अनुसरूनच आहेत. तीन मस्तके असणारा तो त्रिषीर, धूराच्या रंगाचे ज्याचे डोळे आहेत धुमाक्ष, लांब हात असणारा तो प्रहस्त. ही व इतर नावे काल्पनीक असून त्या त्या राक्षसांची ती खरी नावे नव्हती. रामायणात रावणाच्या वंषाचे नाव "सालकंटकट" हे दिले आहे. यांच्यात मात्र मूळ रहिवाषांच्या भाषेची व सत्य स्वरूपाची झाक दिसून येते व रामायणात जरी हे नाव एकच असले तरी राक्षस हे आज्ञाटेक लोकांसारख्या नरमांसभक्षकांची हिंदूस्थानची मूळ रहिवाषी अषी एक जात होती हे सिध्द करण्यास पुरावा म्हणून हे नाव पुरेसे आहे.⁽¹¹⁾

संदर्भसूची

- 1) टंपकलं ष टण्ण जीम त्यककसम वजीम त्तंलंदंण डतेण त्कींइंण ।जउतंतउ ँहंवदए स्वदकवदए 1906ए च्हम छवण 120
- 2) वैद्य चि.वि., श्रीराम चरित्र, चित्रषाळा प्रेस, पुणे, 1911, पान क्र. 80.
- 3) काषी कृष्णाचार्य, वाल्मिकी, संस्कृत गद्यकाव्यम्, कंषक्षरी प्रेस, गुंटुर, आंध्र, 1957, पहिली आवृत्ती, पान क्र. 77.
- 4) च्त्तवण्डंदांक कण्त्णए तंसउपाप त्तंलंदंण टवस ण्ण्टए व्त्तपमदजंस प्देजपजनजमए तंतवकंए 1965ए च्हम छवण 304ए
- 5) वैद्य चि.वि. रामायणाचे परिक्षण, रामचंद्र गोविंद अॅण्ड सन्स, 1921, मुंबई, पान क्र. 120
- 6) कित्ता, पान क्र. 121.
- 7) सिंग नागषरण, स्कंद महापुराण, भाग – 1, नाग प्रकाषन, दिल्ली, 1982, पान नं. 380.

- 8) चतुर्विंशतींशत् ऋषिः संसुपाप त्तंलंदए व्तपमदजंस प्देजपजनजमए ठंतवकं च्चइसपबंपवदए 1958ए च्चम छवण 204
- 9) महाराष्ट्रीय वाल्मिकी रामायण, उपसंहार, खंड 2, ग.वि. चिपळूणकर आणि मंडळी, पुणे 1927, पान नं. 410.
- 10) टंपकलं ष टणए जेम त्पककसम वजिीम त्तंलंदए डतेण त्कींइंप |जउतंतउ ँहंवदए स्वदकवदए 1906ए च्चम छवण 123
- 11) वैद्य चि.वि. रामायणाचे परिक्षण, रामचंद्र गोविंद अण्ड सन्स, 1921, मुंबई, पान क्र. 124

